

TOMÁŠ TRNKA ALEBO ZÁHADA VEDOMIA A POZNANIA

MICHAL BARTKO, Bratislava

Filozofia nevychádza z Descartovho „Cogito, ergo sum“. Človek si je vedomý svojej existencie bezprostredne, život cíti a žije seba samého. Naopak: filozofia sa rodí zo zmyslu ľudského života. Ľudská existencia cíti tajomstvo svojho odôvodnenia, prečo človek žije a prečo umiera. A tento zmysel ľudského života sa snaží poznať. A pretože sa človek líši od zvierat a kultúrou, ústredným problémom filozofie je záhada vedomia, záhada účelu a zmyslu ľudskej kultúry a jej vzťahu na jednej strane k životu ľudstva a na druhej strane k ostatnej prírode a ku kozmu.

Tomáš Trnka, 1920

Esej nie je nijaká „náladovka“, ako sa mnohí vedci domnievajú, ale živý poznávací a prítiažlivý pohľad na samu podstatu veci a jej problému. Analogicky môžeme povedať, že riešenie *Záhady vedomia a poznania* nie je len psychologická a filozofická téza, ale samotná podstata filozofie, jej noetického základu a etického zavŕšenia. Aj český filozof prvej polovice nášho storočia Tomáš Trnka je autorom viacerých kníh: *Cesty filosofie a vědy* (1919), *Moderní filosofie v slepé uličce* (1924), *Člověk a jeho dílo* (1926), *Člověk a svět* (1929), *Člověk a věčnost* (1940), v ktorých sa zaoberá čiastkovými otázkami vzťahu ľudského života a sveta, tvorby človeka a zmyslu jeho diela, otázkami životnými a filozofickými, ale, ako sa domnievame, tieto čiastkové problémy musel založiť na hlavnom mysliteľskom probléme každého mysliteľa, ktorým je otázka záhady vedomia a poznania, noetiky ako mysliteľského základu, bez ktorého nevykvitne jeho kvet ako z koreňa, jeho riava ako z prameňa, etika a jej blahodarnosť pre život človeka a ľudstva v každom čase.

Kniha *Záhada vědomí a poznání* (1920) je preto Trnkovou gruntovnou knihou, ktorej podstata a zmysel trvá v ľudskom myslení. Ako mu je vedomie „vyžarovaním zmyslu života“, tak všetky myšlienkové odkazy ľudstva žijú a trvajú touto filozofickou axiómou. Ak si pritom ešte uvedomíme Trnkov zámer: „Budem sa v tejto knihe zaoberať najstrašnejšou, najtemnejšou záhadou, ktorá sa filozofovi naskytá, záhadou vedomia a ľudského poznania“, zistíme, aká odvaha ho musela sprevádzať. Je to čin filozofa na šírom mori, takýto: „Myslíte si stroskotanca uprostred nesmiernych plání vôd a priznajte mu ešte výhodu, že sa drží kusa trámu, ktorý zostal z rozbitej lode. Ale vôkol nedohľadné more, more, more a odnikiaľ neprichádza spása. Takým stroskotancem je filozof, ktorý rieši záhadu vedomia. Čím ju rieši? Svojím vedomím! Vedomie je záhada, je neznáme X. Ak filozof rieši toto X zase vedomím, rieši ho tým istým neznámym X.“ Takto stojí otázka vedomia, záhady záhad. Podľa autora „ústredný“ problém filozofie. „Obrazne to znamená, že sa stroskotanec chce zachrániť uprostred mora. Túto záchranu podniká noetika.

Noetika ako náuka o myslení a poznaní učí stroskotanca plávať“. Keď sú problémy vymedzené, môžeme sa vydať na cestu...

„Narodilo sa dieťa – budúci Beethoven“, začína svoju cestu Trnka. „Dieťa rastie, dospieva a s jeho rastom klíči a rozvíja sa vedomie a silnie: Beethoven tvorí svoje diela, potom Beethoven starne a umiera. Čo je Beethovenove vedomie? Odkiaľ vzniklo? Kde sa vzalo vedomie u dieťaťa? A pri smrti ako a prečo vzniklo? Čo sa deje s vedomím pri umieraní? Aby som sa mohol pokúsiť o riešenie záhady vedomia, budem najprv postupovať podľa terajších výsledkov a metód noetiky. Potom opustím jej pôdu tam, kde sa noetika končí, pôjdem ďalej, pretože desivá záhada ma ďalej trýzni a musím si nájsť odpoveď subjektívne platnú aspoň pre seba“. Musím si nájsť odpoveď. To je induktívne záväzné a deduktívne dobrodružné. Ak si čo len uvedomíme jeho psychologické a dejinno-filozofické východisko, nie od Adama, ale moderné! Psychologicky takto: Čo je vedomie Beethovenovo? Pred Beethovenovým narodením ho nebolo. Keď Beethoven umrel, stratilo sa i jeho vedomie. Ale ostal výtvor jeho vedomia! Trnka sa domnieva, že „vedomie je čosi subjektívneho, čo trvá od narodenia až do smrti“. Nie je descartovec, lebo preňho filozofia nevychádza z „cogito, ergo sum“ ako z nevýratnej istoty, z ktorej sa počíta filozofovanie, ale vedomie človeka je uňho „späté s jeho životom, jeho život je nositeľom jeho vedomia“. A keďže sa moderná filozofia začína Kantom, aj on, Trnka, rieši kantovský problém humovského empirizmu a leibnizovského racionalizmu ako historických reminiscencií pre svoju cestu. Už v tomto východiskovom bode je empirik, keď svoju noetiku zakotvuje: „I domnieva sa teda empirizmus, že vedomie treba redukovat' na skúsenosť, ktorú človek získava za svojho života; vedomie, že je súhrn jeho životných skúseností.“ Život a jeho skúsenosť, hromadená za života, sú teda nositeľmi vedomia človeka. A keďže racionalizmus verí, že sa Beethoven zrodil zo svojich rodičov, predkov, takže jeho vedomie je pokračovaním vedomia jeho rodičov, predkov, národa, ľudstva, prírody, oduševnením prírody oduševní vesmír, vedomie Beethovenovo je mu časťou vedomia celého kozmu.

Už sme naznačili, podľa Trnku je počiatok riešenia záhady vedomia empirický. Človek je bytosť prírodná, je vklinený do sveta, z ktorého nevojde do ľudského vnútra nič, čo by neprešlo telesnými, zmyslovými bránami. Zmyslami poznáva svet, stavia si myšlienkovú budovu. Nech sa vnímanie deje akokoľvek, už či prostredníctvom Demokritových odlupujúcich sa obrázkov z vecí, ktoré zachycuje oko, alebo na základe Aristotelovej vnímanej schopnosti, ejekcie či modernej slaboprúdovej energie, môžeme povedať, že telesné zmysly umožňujú styk človeka so svetom, s jeho okolím. Takto prichádza vonkajší svet do nášho vedomia zmyslami. „Prvé dáta“, píše Hume, „ktorými je dané myšlienkové bohatstvo človeka, sú zmyslové počitky, z ktorých sa potom asociačne skladajú predstavy a idey a celý myšlienkový svet.“ Ak neskĺzneme z tohto senzualistického základu vnemu, sme na pevnej pôde. Vyhneme sa subjektívizmu i metafyzike, ktoré len mätú našu myseľ. Kant ako Humov pokračovateľ vychádza tiež zo subjektu, z osoby človeka. Človek stojí uprostred prírody, ktorú vníma. Pozná svet iba pomocou svojich zmyslov. „Všetko naše poznanie“, píše Kant a dostáva sa o krôčik ďalej, „sa počína zmyslami, ide odtiaľ k rozumu (Verstand) a končí sa v ume (Vernunft)“. Ak ponecháme „um“ Kantovmu transcendentizmu, ostáva nám rozum ako ľudská schopnosť spracovávať zmyslové vnemy. Zmyslový vnem spätý s vedomím je vnem. Kant neznižuje svet javov na subjektívny pre-

lud ako Hume a Berkeley, ale verí v existenciu sveta mimo nás. Pôsobenie predmetu na predstavovaciu schopnosť sa teda dostáva do vedomia, do rozumu. Existenčnými formami prírody sú čas a priestor. „Vedomie je časťou prírody“, vykladá Kanta Trnka. „Teda vedomie, rozum intuitívne mení si svoje existenčné formy, čas a priestor na formy nazeracie, pretože rozum je rozumom, orgánom poznania, nie vecí. Kde sa formy čas a priestor ako existencie tavia na formy názorové, zmyslové počítky sú tak, ako keď sa elektrický prúd taví v oblúku na svetlo.“ Kant teda podľa Trnku priznáva času a priestoru empirickú realitu, v rámci ktorej poznávame svet a jeho javy. Neznižuje svet javov na svet čistého preludu nášho ducha, a tak, ak vravím, že v priestore a v čase predstavujem svoj názor na predmety a javy vo svete, to, že si ich myslím, ako sa mi javia, neznamená, že by tieto javy boli iba preludom. Je to preto, že i pojmy, do ktorých ich ako skúsenostných a zmysluplných odievam, oddelené od svojich empirických podmienok, sú prázdne. Pravda je potom súhlas predstavy s objektom podľa zmyslovej skúsenosti a rozumových nazeracích foriem. Je preto omylom domnievať sa, že podľa Kanta „rozum predpisuje zákony prírody“. Naopak, podľa neho rozum človeka je časťou všesvetového rozumu, a preto ako časť môže poznávať prírodu iba relatívne, iba povrch vecí. Ak ostaneme pri „povrchu vecí“ a neprijmeme Kantovu teóriu o „apriórnosti ducha“, ktorého časťou je rozum, takže ich zákony splyvajú, dôjdeme k záveru, že pod tento povrch preniká veda, takže zákony prírodné a zákony vedecké sa stretávajú, a tak objavujú podstatu vecí. Javom sú potom podľa Trnku „skúsenosti nadobudnuté životom, vecou osebe, pri rozume je samotné jadro vedomia ďalej nedefinovateľné“. Takto „zoskúsenostený“ Kant by sa dopracoval až k „jadru vedomia“. Je jasné, že toto je jadro poznania, svetlo pravdy a zákonitosti dejov. Musíme sa uspokojiť s tým, že toto svetlo svieti bez ohľadu na „jednotný poriadok svetového vedomia, v ktorom je vedomie človeka iba vrcholným, najpresnejším článkom“. Takto poznávame svet, nielen berkeleyovské predstavy o svete, ktorý by bol iba mojím v ýmyslom.

Pokračovaním Huma a Kanta v Nemecku je Machov a Avenariov empiriokriticizmus, v Anglicku Spencerov evolucionizmus, v Amerike Jamesov relativistický pragmatizmus, vo Francúzsku Bergsonov metafyzický pragmatizmus. Všetky tieto smery spolu súvisia a postulujú biologicko-pragmatický pojem vedomia. Všetky majú spoločné toto: duševné a myšlienkové bohatstvo človeka spočíva na zmyslových vnemoch, ktoré sú objektívne. Ležia skôr mimo nás ako v nás. Tým prekonávajú preludy ducha a skepsu v poznávaní predmetov a javov objektívneho sveta. Kladú si otázku, ako je možný vzťah človeka k prírode, styk medzi bytosťami a vecami a ako človek vníma. Hume a Kant rozbili statiku „substancie“ totožnej s Bohom, s Leibnizovými monádami, večnými entitami, nejstvejúcimi v čase a v priestore, a pohrúžili sa do panteizmu, ešte aj Spinozovho. „Preto najzákladnejším predpokladom všetkých noetických smerov, ktoré z Kanta vychádzajú, je postulát ustavičnej zmeny v prírode. Kleinpeter to formuluje takto: „Herakleitovo $\pi\lambda\upsilon\tau\lambda\ \phi\epsilon\tau$ platí dnes ako dogma vedy. Príroda je more vôd, osoby, veci sú vlny na hladine. Styk medzi nimi umožňuje pohyb.“

A tak empiriokriticizmus tvrdí, že stereotypný, absolútne trvajúci svet nejstvie, príroda nie je ničím pevným, vynárajú sa stále nové a nové skutočnosti, zdanlivá trvanlivosť spočíva len v kontinuite, v zmene, veci sú také, ako sa nám javia, a neskrývajú

v sebe nič tajomného, sú to molekuly, atómy a ich častice, tvary a farby, neskrývajú nijakú substanciu, ktorá by mala zvláštny filozofický význam. „Človek je subjektom voči prírode ako objektu“, hovorí Avenarius a Petzoldt dodáva: „Objekt nemožno konštruovať zo subjektu.“ A keďže nielen ja myslím, ale aj čosi vo mne myslí, subjekt sa stáva objektívnou časťou prírody. To ona v ňom myslí. Jednota s ňou je domnelá pravda čiže zhoda subjektívneho predstavovania a objektívneho bytia, ako si myslí Simmel. „Keby som mal túto definíciu subjektu, osoby, jedinečnosti ‘ja’ graficky načrtnúť“, uzatvára túto teóriu Trnka, „urobil by som tak ako dieťa a čmáral by som po papieri: jednotlivé čiary a úsečky – to sú empiriokriticistické elementy ako pohyby, počítky. Keď sa však čiary pretínajú a v pretínajúcich sa stredoch zhromažďujú v komplexy, uzly, osi, vzniká ja, vzniká indíviduum a vec. Takto tiež akiste čmára príroda, robí zväzky niekoľkých elementov a vznikajú veci, ktoré sú zasa v kontakte s inými komplexmi a takto sa realizuje styk človeka s okolím.“ Ak je vnímanie späté s procesom na mojej sietnici, potom je osobným, psychickým elementom. Ak je súčasťou prírody, sveta a jeho javov, má v sebe objektívnu zákonitosť. Svet je teda poznateľný. A to aj v tejto ich Machovej jednote: „Nevidím teda nijaký protiklad medzi psychickým a fyzickým, iba jednoduchú identitu vo vzťahu k týmto elementom. V zmyslovej sfére môjho vedomia je každý objekt zároveň fyzickým i psychickým.“ Sтыk vedomia s vonkajším svetom prostredníctvom zmyslov sa tu dopĺňa aj vedomosťami o svete a jeho javoch. Takto sa zachytáva menlivá príroda „v zmyslovej sfére môjho vedomia“. Na tomto tvrdení stavia biologizmus, ktorý tvrdí, že nositeľom vedomia je biologický život – stretáva sa tu s Trnkovým názorom, že život je nositeľom vedomia.

A tu sa nám vynára myšlienka vývoja. Rozvíja sa embryológia, študujú sa nervy, svaly a verí sa „vo fluktuáciu duchovnej činnosti ich prostredníctvom“. Tieto učenia zavŕšil Weissmann jednotiacou myšlienkou „o nesmrteľnosti zárodočnej plazmy“. Život sa prelína zo zárodka do zárodka. Dieťa je pokračovaním zárodočného semena otcovského a materského do minulosti a celý organický svet je spätý do celku. „Tento život, táto živá nesmrteľná bunka je nositeľom vedomia“, píše Trnka. Žiť, to znamená eo ipso mať vedomie. Haeckel sníva dokonca o „bunečnej duši“. Vedomie človeka je potom zavŕšením vývoja, ktorý sa udial a deje sa „od jednoduchej protoplazmy cez rastliny a zvieratá až k človeku“. V tomto procese dedíme aj nadanie, aj vedomie. Život sa dedí z druhu na druh, so životom aj vedomie, teda vývoj duševného prvku, ktorý charakterizuje druh. „Domnievam sa“, píše Reinke, „že niet inej alternatívy ako dôkaz inteligencií onými inteligentnými silami, ktoré som zhrnul abstraktne ako svetový rozum.“ Driesch chápe duševnosť, vedomie „ako slobodnú vôľu tvorby v prírode, demokraticky ju rozlieva po organizmoch a robí ju nezávislú od boha“. Nazýva ju aristotelovsky entelecheiou, ktorá je „vedomým poriadkom v organickej prírode, jadrom vedomia a základom dedenia“. Ak tieto výroky zbavíme metafyzickej „šupiny“, dostaneme biologický základ vedomia. Spencer líči rozvoj vedomia od jednoduchej zárodočnej plazmy cez diferencované organizmy rastlín, nervový systém zvierat až po rozumovú činnosť človeka. Pragmatizmus je takto pokračovaním biologizmu. K jeho teórii James dodáva: „Čistou skúsenosťou nazývam pôvodné prúdenie života predtým, ako bola skúsenosť skategorizovaná reflexiou“, pričom vývoj vedomia prebieha zároveň s vývojom fyzického organizmu. Pravdivý je prúd života. „Naše vedo-

mie“, vraví Fechner, „súvisí s ďalším duševným okolím.“ Takto sa vedomie stáva križovatkou, osou, na ktorej sa v dejinách stretávajú najrozličnejšie cesty. V tom je záhada pamäti a poznania. V tomto zmysle môže byť vedomie podľa Trnku „až výsledkom svetového diania“. Obrazne povedané, vedomie „tryská z jadra skutočnosti, z vlniacej sa skutočnosti a jeho cieľom je konanie“. Noetika ústi teda do etiky.

Ocitli sme sa pri otázke, ako je možné poznanie. Vieme, že cieľom poznania je koniec-koncov pevné a nezmeniteľné zachytenie nezmeniteľnej pravdy. To je cieľ, ale blížime sa k nemu len postupne. Podľa pragmatizmu aj podľa Bergsona „ide o súlad človeka s ostatným prúdom života“. Poznanie má teda praktický cieľ, ktorý má etický zmysel. „Prvou úlohou logického myslenia“ je aj podľa skeptického Vaihingera „prax, logická funkcia slúži sebazáchove“. Nezabúdajme, že náš svet predstáv je produktom skutočného sveta, nie obrazom domnelého „súčna“, „Svetového ducha“, „monady“, ktorá nejestvuje v čase ani v priestore a je vraj večná. Preto poznávame, nevytvárame ilúzie a zároveň prakticky konáme. Bergson chápe ľudskú osobnosť „z jej tvorivého vývoja“, v ktorom tvorí a poznáva. Osobnosť ustavične rastie a stále dozrieva. Tým vytvára samu seba zo svojho tvorivého žriedla. Okrem toho každá bytosť je unášaná prúdom času celej skutočnosti, ktorá sa rúti vpred. „Existuje vonkajšia, a predsa nášmu duchu priamo daná realita. Touto realitou je pohyblivosť.“ Bergson túto realitu aj dokazuje: „Nik nemôže vážne popierať, že existuje skutočný pohyb: keby to tak nebolo, nič na svete by sa nemenilo a predovšetkým nemohli by sme pochopiť, čo znamená vedomie, ktoré máme o svojich vlastných pohyboch... Aj najnižší organizmus je ešte vedomý do takej miery, do akej je vedomie pohyblivý. Lebo pohyb je nesporne samotná realita. Ak je tento pohyb tvorivý, prináša stále niečo nové, je zároveň minulosťou, ktorá sa rúti do budúcnosti a obsahuje v sebe pamäť. Ak sa podobá ustavične sa opakujúcej prítomnosti, je to pamäť len spomínajúca.“ Vedomie je podľa Bergsona synonymom vynachádzania slobody vo svete: „Iste, život, ktorý sa rozvinul na povrchu našej planéty, je pripútaný k hmote. Keby to bolo čisté vedomie alebo lepšie povedané nadvedomie, bola by to čistá tvorivá aktivita. Je však primknutá k organizmu, ktorý podlieha všeobecným zákonom neživej hmoty. Ak sú naše analýzy exaktné, vyplýva z nich, že na začiatku života je vedomie či lepšie povedané nadvedomie. Vedomie alebo nadvedomie je raketa, ktorej zhasnuté škvary padajú ako hmota; vedomie je tiež to, čo ostáva z rakety, keď preniká a zapaľuje organizmy. Ale toto vedomie, ktoré je túžbou po tvorení, sa objavuje len tam, kde je možné tvorenie. Usína, ak je život odsúdený k automatizmu.“ No a tvorivé vedomie, v ktorom pracuje úsudok, rozvaha a rozum, prináša poznanie, pretože telo ako hmota je nástrojom vnímania i myslenia, ktoré poznávajú realitu sveta a jeho javy.

„Stojím v záhrade“, uzatvára tento problém Trnka, „a dívam sa, ako padajú jablká zo stromu. Hume sa domnieva, že tu ide o vzťah skutočnosti (jablák) a poznania. Má pravdu Hume, má i nemá pravdu. Ak vidím padať jablká, môj pohľad je už duševným aktom, je už poznaním. Povedzme, že nám ide o spomienku na padanie jablák. Teda: vzťah medzi skutočnosťou a poznaním treba ešte užšie previesť na vzťah medzi myslením a myslením, poznaním a poznaním, vedomím a vedomím.“ Ako si teda vedomie uvedomuje samo seba? Kauzalita bola posledným výsledkom Humovým. Ako sa javí kauzalita, keď si vedomie uvedomuje samo seba? Bergson z toho vyvodzuje: „Princíp identity je absolútnym záko-

nom nášho vedomia: vraví, že čo je myslené, je myslené v okamihu, keď myslíme; a absolútna nutnosť tohto princípu spočíva v tom, že spája nie budúcnosť s prítomnosťou, ale len prítomnosť s prítomnosťou; vyjadruje neochvejnú dôveru, ktorú vedomie pociťuje k sebe tak dlho, pokiaľ, verné svojej úlohe, sa obmedzuje na to, aby konštatovalo stav duše.“ Okruh dokazovania sa uzavrel: z neho vyplýva istota vedomia a poznania bez metafyzických ilúzií, poznania skutočného a v dejinách myslenia postupného.

Filozofia sa potom rodí z uvedomenia a z poznania „zmyslu ľudského života“. Trnka doslova hovorí: „Vedomie je vyžarovanie zmyslu života.“ Čo som, odkiaľ som vyšiel, ako a prečo žijem a kam idem? Vedomie, myslenie nie je teda apriórne, ako sa domnieval Descartes a po ňom racionalizmus, ani aposteriórne, nadobudnuté v priebehu života skúsenosťami, ako si myslí empirizmus a realizmus. Vedomie nie je červená niť, ktorá sa dedí, ani náhodný zhluk skúseností. Je to zákonný vzťah medzi životom a jeho prúdom, riečišťom: „Vedomie je šumenie života, šumenie v každom okamihu iné, a predsa súhlasné so životom.“ Vidíme, že do tohto „obrazného“ vyjadrenia Trnkovho kvaplo nemálo z Bergsonovho štetca. Vedomie je aj zrod, aj skúsenosť, aj cit a rozum, dodávame, ktoré sa vynárajú v priebehu života a v styku človeka so svetom, ba i s kozmom. Ak je jeho zrod záhadný, priebeh sa dá dokonca aj zmapovať. Je to pojem komplexný a dialektický. Komplexný v tom zmysle, že sa musí brať vo vývoji a pri zohľadnení všetkých okolností, zdedených i získaných, a to ako nositeľ života, jeho skúsenostných a vzdelanostných atribútov. Dialektický preto, že je výtvorom zákonitého vzťahu „medzi životom a jeho riečišťom“. Z tohto „vzťahu“ sa vynára poznanie, vždy historicky podmienené, rôzne determinované, asymptoticky sa blížiacie k pravde o zmysle života, sveta a kozmu. Čo som? Som snahou vedome poznať a ľudsky ušľachtilo konať. Som si vedomý svojej existencie, svojho života v prúde času, vecí a dejov. Som človek a ľudskosť je mojím znamením... Napokon zaznamenajme Trnkovo krédo: „Človek žije a život jeho štepí sa vo dve diela: v dielo mŕtve, zaryto mlčiace, ktorým je kyj, šíp, príbytok, socha, kniha, stroj. No a po druhé, človek rodí nový život. Život človeka žije, rastie a rast tento je ustavičným pohybom vpred. Čo je smrť? Rozklad tela v zemi je zasa už príprava k novému životu. A človek tvorí zasa dve diela: dielo živé, ktorým je dieťa; a dielo mŕtve, ktorým je práca kultúrna. Obidve tieto diela tajomne súvisia. Kultúra je zrkadlo, ktoré si vytvoril človek preto, aby sa videl a našiel zmysel svojho života.“ Ak je vedomie vyžarovanie tohto zmyslu, poznanie je jeho kultúrnym zviditeľňovaním a upresňovaním v určitých historických podmienkach a perspektívnych okolnostiach. V ňom sa zrkadlí zmysluplný život človeka a ľudstva. Takto je filozofia popri vede a umení jedinečnou tvorbou.